

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ն Օ Ս Ա Կ Ա Ն

1. MAXIMILIANUS PRINCEPS SAXONIAE: Praelectiones de Liturgiis orientalibus. Tomus secundus continens Liturgias eucharisticas graecorum (exeptis Aegyptiacis). Freiburg i. B. 1913. 8°, 361.

Առաջին կայ երկասիրութիւնս Բ. Հատորն է արքայազուն իշխան Ուսուցչապետին արեւելեան ծէսերու վրայ ըրած դասախօսութիւններուն: Առաջին Հատորին մէջ (Հմմտ. ՀԱ. 1911, էջ 117—120) յարգելի Հայագետը արեւելեան ծէսերու հնութեան, օրինաւորութեան, անոնց անանձնայատուկ նկարագրին, բայց մանաւանդ գերեզանցութեան վրայ խօսելէն վերջը, կ'անցնի այժմ բուն իսկ ծիսական նիւթին, սկիզբ ընելով բնականաբար Յունականէն:

Յունական ըսուած պատարագներն են առ այժմ ընծայուածները. այսինքն՝ կղեմեան (3—18), Յակովբայ (18—58), Ոսկերեքրանի եւ Բարսեղի (287—293) պատարագները: Ոսկերեքրանի անուամբ ծանօթ պատարագը յունական Եկեղեցւոյ սովորական պատարագն ըլլալով՝ գրքին գրեթէ երեք քառորդն անոր նուիրուած է, որուն մասին այսպէս կը գրէ հեղինակը 59րդ էջին մէջ. «բոլոր աշխարհքիս մէջ հաղիւ թէ գանուի ծէս մը, որ գեղեցկութեան տեսակէտէ կարենայ համեմատուել Ոսկերեքրանի Պատարագին հետ.», Պատարագներուս կը յաջորդէ ընդարձակ ՅԱՄԵՂՈՒԱԾ մը «Սրբոց հաղորդութեան» (322—331) եւ զանազան պարագաներու, ժամանակներու եւ պիտոյցի առթիւ կատարուելիք «Աղօթքներու», (331—353) վրայ եւ Բ. ՅԱՄԵՂՈՒԱԾ մըն ալ Ս. Յակովբայ Պատարագին ներկայ արարողութեան մասին (353—361).

Գրական գործի մը գնահատութեան համար որոշիչ են յատկապէս անոր վախճանն ու առ այն հասնելու համար ձեռք առնուած միջոցները: Ինչպէս Ա. Հատորին մէջ բացայայտ կը յայտարարուի, այն հսկայ ձեռնարկութիւնը առանձնապէս եւրոպացիներու համար է, փարատել նապէս արեւելեան ծէսերու մասին եղած շատ մը նատարաւորութիւններ եւ սիրջընել զանոնք եւրոպացիներու, ահա այս է գործընդհանրապէս, որուն հասնելու համար ամենարեւական ճամբան ընտրած է յարգելի Ուսուցչապետը, այսինքն՝ նկարագրութիւն ծէսերու այնպէս, ինչպէս որ են: Մեզի համար հետաքրքրական են մա-

նաւանդ Յունական մասնաւորապէս Ոսկերեքրանի պատարագին ինչ ինչ արարողութիւններուն տրուած մեկնութիւնները: Ծիսագիտական սկզբունք է, որ իւրաքանչիւր արարողութիւն իր խորհրդական նշանակութիւնն ունի. բայց որոշափ դժուարին է երբեմն այս խորհրդականը երեւան բերելը: Յարգելի Ուսուցչապետին քով այս դժուարութիւնը չկայ կարծես. արեւելեան ծէսերը իրեն այնչափ ընտանի են, որ անոնց կազմութեան բարդ հանգամանքներն իր միտքը բնաւ չեն շփոթեր: Կը մեկնէ եւ կը լուսաւորէ զանոնք մէկին եւ պայծառ մերձեցումներով ու նմանութիւններով, որպէս թէ ինքն ըլլար անոնց յորինողը: — Արեւելեան ծէսերը իրմէ աւելի յարմար ջատագով մը չէին կրնար ունենալ:

Հ. Մ. Ա.

2. Թեոփիլոսիան Վ. ԱՐՇԱՆ, Պատմական Յիսուս Բրետտոսը (նետաւորութեամբ աշխարհայամբար հնդկականներու): Մարզում 1914: 8°, էջ 147:

Երկունք Ամսութիւն Ս. տարուան 10, 11, 12 եւ 13 թուերուն մէջ «Յիսուս առասպել մըն է արդեօք» վերնագրին տակ թարգմանութիւն մը հրատարակուեցաւ Մ. Մանկասարեանի կողմանէ, որուն մէջ կ'աշխատուէր ցուցնել թէ Յիսուս անուամբ անձ մը գոյուցուցնել թէ Յիսուս անուամբ անձ մը գոյուցնել թէ ինչպէս ծնուած է Ս. Մարգարէի համար բոլորովին նոր փորձը թէ եւ Եւրոպայի համար հայ հասարակականութիւնը գրական շարժմանս գոյութեան նոր ծանօթանալով՝ քիչ խռովութիւն չպատճառեց. թերթեր եւ հանդէսներ բողբոջեցին հրապարակու հայ ազգին պատճառուած գայթակղութեան դէմ:

Պ. Ա. Թիւթիւնճեան բարեպատեհ համարելով ժամանակը կը հրատարակէ իր «Պատմական Յիսուս Բրետտոսը», զոր կը նուիրէ իր հայ քրիստոնեայ հաւատացեալ Եղբայրներուն: Որչափ որ ալ չենք կրնար յարգ, չեղինակին ամէն մէկ հաստատածին կամ բացած հարցին համամիտ ըլլալ, այնու որ անոնցմէ մէկ քանին (ինչպիսի է օր. համար համացոյց [synoptisch] ըսուած Աւետարաններու մասին յարուցուած խնդիրը) դժուարաւ կրնան քրիստոնէացուած անանգութեան եւ հոգւոյն համաձայնցուիլ, այսու հանդերձ չենք կրնար զանալ «Պատմական Յիսուս Բրետտոս» ի այն գնահատականը, որուն արժանի է ամէն մէկ խղճամիտ եւ իսկապէս գիտնական աշխատութիւն: Ընդոր-

հաւորելի է Հեղինակը մանաւանդ իր անվն հեր քաջութեան համար, որով նա կը պաշտպանէ Հայ ազգին դարաւոր կրօնքը ընդդէմ օտար ոտնձգութիւններու:

Տ. Ա. Մ.

8. TER-GRIGORIAN ISKENDERIAN Dr. G.: Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarfürsten bis zum Untergange der Grafschaft Edessa. Nach armenischen Quellen. Weida i. Th. 8°, 112 S.

Հայերու եւ խաչակիրներու միջեւ գոյացած քաղաքական եւ եկեղեցական յարաբերութիւնները թէեւ երկայն չտեսնեցին, սակայն աներկբայ է թէ վերջիններուն Հայոց վրայ ըրած ազդեցութիւնը յունականէն եւ ասորականէն նուազ չեղաւ: Ռուբենեան Հարստութեան ներքին կազմակերպութեան օրինական հիմքը ձեւուած էին արեւմտեան միապետական դրութեան վրայէն, իսկ մեր Մաշթոցին ամէն մէկ էջին վրայ լատինական դրոշմ կայ: Կաթողիկէ եւ ոչ կաթողիկէ Հայերու զանազանութիւնն ալ կերպապէս այն ատեն սկսաւ, երբ արեւմտեան առաքեալներ մեր հասարակութեան հետ ներքին յարաբերութեան մէջ մտան: Վերջապէս խաչակիրները զմեզ կապեցին յաւիտենապէս Արեւմուտքի հետ. այս իրողութիւնը միայն բաւական է ցուցնելու համար թէ Միջին դարու պատմական այն մեծ շարժումը ինչ դեր խաղացած է մեր ազգային պատմութեան մէջ:

Հայերը սակայն աւելին կը սպասէին խաչակիրներէն. անոնք կը յուսային որ խաչակիրներու միջնորդութեամբ արեւելեան բոլոր քրիստոնեաները պիտի ազատին վերջապէս մահմետական բռնապետութեան ճիրաններէն: Մի թէ խաչակիրներն ալ նոյն ծրագրով եւ դիտաւորութեամբ չսկսան իրենց արշաւանքները, Բայց ինչ եղաւ արդիւնքը, քրիստոնեաներու չարանքները կրկնապատկուեցան եւ 200 տարի վերջը խաչակիրներու հետքն անգամ չմնաց արեւելեան հողի վրայ: Ինչո՞ւ այսպիսի եղբրական վախճան մը պիտի ունենար արշաւանք մը, որուն մասնակցեցան Եւրոպայի բոլոր ազգերը, որ ծնունդ տուաւ գրական գրութի գործոցներու եւ քրիստոնէական ամէնազեղեցիկ բանաստեղծութիւններու եւ որ վերջապէս արշաւըսն եղաւ վերածնութեան շրջանին: Ահա այս կարեւոր հարցով կը զբաղեն Գոհա, Խսկենտերեանի աշխատութիւնը: Յարգելի հեղինակին հայեցակերպը զուտ հայկական է. նա կ'ուզէ խնդրոյն պատասխանը տալ հիմնուած միայն հայկական

աղբիւրներու վրայ: Այս իսկ է որ իրը մեզի համար աւելի հետաքրքրական կը դարձնէ: Խաչակիրներու մասին հսկայ գործեր հրատարակուած են Եւրոպայի մէջ, բայց շատ քիչեր նշանակութիւն տուած են հայ աղբիւրներու ասանդաններուն. մեծամասնութիւնը միշտ կասկածով մերձեցած է անոնց, այն չապացուցուած ենթադրութեամբ թէ Հայ պատմագիրները՝ օր. համար Ուռ Հայեցին, հակառակութեան հոգևով գրած են իրենց տեղեկութիւնները: Գոհա, Խսկենտերեան կ'աշխատի ցուցնել որ Հայ աղբիւրներու քով "Փրանզներու", մասին գրուած տիքն ալ պարսաւանքն ալ կը գտնուին հաւասարապէս. եւ թէ Հայերը անոնց հանդէպ իրենց նախնական խանդավառութիւնը չպահեցին, յանցանքը ինքնին իսկ խաչակիրներուն է. կէտ մը, զոր եւրոպացի թէ ժամանակագիրները եւ թէ արդի պատմաբնին գիտնականները զարմանալիօրէն շատ քիչ նկատողութեան կ'առնուն: Բացառութիւններ կարելի չէ ուրանալ ի հարկէ, մանաւանդ երբ կրօնականի վրայ է խնդիրը, վասն զի Հայ կրօնաւորներն ու վարդապետները, որոնցմէ են մեր պատմագիրները, քիչ բացառութեամբ գրեթէ միշտ կասկածոտ վերաբերմունք ցուցըցած են ինչպէս յոյներու նոյնպէս լատիններու հանդէպ:

Ի՞նչ են ուրեմն ըստ Հայ աղբիւրներու խաչակիրներու աղետաւոր վախճանին պատճառները: Յարգ. Հեղինակին աշխատութիւնը ոչ թէ վիճական, այլ պատմական քննադատութիւն մ'ըլլալուն, իրեն այս մասին ըրած անդրադարձութիւններն սւ դիտողութիւններն ալ պատմական դէպքերու համեմատ դրուած են գրքին մէջ: Գժբախտաբար Հեղինակը պակասութիւն մը ունի միեւնոյն իրերը ստէպ ստէպ կրկնել զանազան դէպքերու մէջ, որով եւ գրքէն որոշ եւ պայծառ գաղափար մը կ'ազմել շատ կը դժուարի: Որչափ կըցանք ուսումնասիրել, խաչակիրներու անյաջողութեան պատճառները ըստ Հայ պատմագիրներու երեք են:

1. Խաչակիր իշխանները տեղացի քրիստոնեաներու համակրութիւնը իրենց անգթութիւններով եւ ընչաքաղցութեամբ կորսնցուցին: Հոս իբրեւ օրինակ յառաջ բերենք միայն Բալդուին Եգեսիայի կոմսը, որ փոխանակ Հայ իշխաններու հետ բարեկամական յարաբերութիւններ տածելու, զանոնք կամ սպաննեց եւ կամ աքսորեց անոնց երկիրները գրաւելու համար, ժողովուրդը քեղեքեց, սարսափեցուց եւ այսպէսով ինք զինքը անտանելի ըրաւ: